

УДК 94:34(477)"1939"

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.11>

Хромова Вікторія Вадимівна,

аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін

імені О. М. Лазаревського

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Researcher ID: GTH-1960-2022

orcid.org/0000-0002-9991-6814

bagmet_z@ukr.net

Ячменіхін Костянтин Михайлович,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін

імені О. М. Лазаревського

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

orcid.org/0000-0003-4587-4222

kostas48@ukr.net

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА 1939 Р. ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА ПОТІЄНКА

В статті проаналізована кримінальна справа 1939 р. протодиякона В. В. Потієнка, одного із діячів Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) з 1921 р. В історіографії прийнято, що В. В. Потієнко, як представник УАПЦ у 1920-х – 1930-х рр., зазнав репресій і був декілька разів заарештований, а у 1934 р. засуджений до п'яти років заслання. Відповідно до матеріалів кримінальної справи 1939 р. останній раз його заарештовували у 1938 р., а слідчі дії проводились майже рік. Вищевказана кримінальна справа аналізувалася лише фрагментарно, у повному обсязі справа не була введена у науковий обіг. Наразі вищезазначений документ зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). **Новизна нашої роботи** полягає в тому, щоб встановити причини арешту у 1938 р. В. В. Потієнка, визначити ступінь правдивості його свідчень, перевірити гіпотезу про його «агентурну» діяльність у 1939 р. **Для досягнення мети і завдань** дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, біографічний). Для співставлення фактів і встановлення агентурної приналежності протодиякона до Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (далі – НКВС) використано метод компаративного аналізу. Для об'єктивного розкриття питання, окрім кримінальної справи 1939 р., нами використані джерела особового походження, спогади протодиякона, а також доноси. **Ми дійшли висновку**, що активна діяльність В. В. Потієнка наприкінці 1930-х рр. у м. Харків викликала підозру у антирадянській діяльності у співробітників НКВС про що свідчить обшук у його квартирі та провокаційні питання у протоколах допиту. За допомогою почеркознавчого аналізу встановлено, що відповіді протодиякона на допитах ймовірно були правдивими. Також нами підтверджено, гіпотезу про те, що В. В. Потієнко дійсно був агентом НКВС під псевдонімами «Редактор» і «Сорбонін».

Ключові слова: протодиякон, Українська автокефальна православна церква, кримінально-слідча справа, Всеукраїнська православна церковна рада, арешт, протокол допиту, агент.

Hromova Viktoriya,

PhD Student at Department of World History

and International Relations, O. M. Lazarevsky Educational

and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines

T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium»

Researcher ID: GTH-1960-2022

orcid.org/0000-0002-9991-6814

bagmet_z@ukr.net

Yachmenikhin Kostyantyn,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of World History and International Relations,
O. M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History
and Socio-Humanitarian Disciplines T. G. Shevchenko
National University "Chernihiv Collegium"
orcid.org/0000-0003-4587-4222
kostas48@ukr.net

CRIMINAL CASE OF 1939 VASYL VASYLOVYCHA POTYENKA

The article analyzes the 1939 criminal case of Archdeacon V. V. Potienko. He was one of the bright, absolutely patriotic figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (hereinafter referred to as the Ukrainian Orthodox Church) since 1921. In the historical literature, it is believed that V. V. Potienko, as a representative of the Ukrainian Orthodox Church in the 1920s and 1930s, suffered repression and was arrested several times, and in 1934 he was sentenced to five years of exile. According to the materials of the criminal case of 1939, he was arrested for the last time in 1938, and investigative actions were carried out for almost a year. The aforementioned criminal case was investigated only in fragments, the case was not published in its entirety. Currently, the above-mentioned document is stored in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter referred to as the State Security Service of Ukraine). The novelty of our work is to establish the reasons for the arrest of V. V. Potienko in 1938, to determine the degree of truthfulness of his testimony, to test the hypothesis about his agent activity in 1939. To achieve the goal and objectives of the research, general scientific and special research methods were applied (heuristic, historical-retrospective, biographical). To compare the facts and establish the protodeacon's agency affiliation with the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR (hereinafter – the NKVD), the method of comparative analysis was used. In order to fully disclose the issue, in addition to the criminal case of 1939, we used sources of personal origin, memories of the protodeacon, as well as denunciations. We came to the conclusion that the active activities of V. V. Potienko in the late 1930s in Kharkiv caused suspicion of anti-Soviet activities among NKVD employees, as indicated by the search of his apartment and provocative questions in the interrogation protocols. With the help of handwriting analysis, it was established that the protodeacon's answers during the interrogations were probably true. We also confirmed the hypothesis that VV Potienko was indeed an NKVD agent under the pseudonyms «Redaktor» and «Sorbonin».

Key words: protodeacon, Ukrainian autocephalous Orthodox Church, criminal investigation case, All-Ukrainian Orthodox Church Council, arrest, interrogation report, agent.

Василь Васильович Потієнко протодиякон Української автокефальної православної церкви, голова Всеукраїнської православної церковної ради (далі – ВПЦР) та секретар митрополита УАПЦ Василя Липківського, неодноразово був заарештований каральними органами УРСР за приналежність до контрреволюційних організацій, в тому числі і УАПЦ.

Спогади про діяльність і життя В. В. Потієнка залишили у своїх доробках: В. Липківський (Липківський, 1961), М. І. Явдась (Явдась, 1956), І. Ф. Власовський (Власовський, 1966). Опубліковані документи з кримінально-слідчих справ, в яких протодиякон фігурує в якості обвинуваченого чи свідка, знаходимо в окремих випусках журналу «3 архівів ВУЧК-ГПУНКВД-КГБ» (Бухарева, 2005, с. 259, 260, 266; Бухарева, 2006, с. 172–175). Не дивлячись на те, що деякі фрагменти справи були висвітлені у біографічному

довіднику «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939 р., історичної оцінки справа так і не мала (Бухарева, 2011, с. 184). Безпосередньо, життєвий шлях протодиякона був повністю досліджений Г. А. Горбуновою (Горбунова, 2011, с. 72–80) на основі джерел з Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), однак кримінальна справа 1939 р. не була залучена до комплексного дослідження.

Згідно з анкетними даними арештованого він народився 27 грудня 1898 р. у м. Сосниця Сосницького повіту Чернігівської губернії (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 6). Г. А. Горбунова, спираючись на архівні документи ЦДАЗУ, припустила, що В. В. Потієнко міг народитися 27 грудня 1893 р., або 9 січня 1898 р. Також вона зазначила, що відповідно

до інформації, яка міститься у книгах «Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936» та «Мартирології українських церков у чотирьох томах», протодиякон народився 9 квітня 1898 р. (Горбунова, 2011, с. 74). Виходячи із анкетних даних кримінальної справи, вважаємо, що точний рік народження В. В. Потієнка 1898 р.

Також існують розходження і щодо батька В. В. Потієнка. Згідно матеріалів справи, його батько був фельдшером, а відповідно до висновків Г. А. Горбунової батько останнього був дияконом (Горбунова, 2011, с. 74). Спростувати чи підтвердити одну із вказаних професій батька В. В. Потієнка не можливо у зв'язку із відсутністю інших джерел.

Протодиякон навчався в Чернігівській духовній семінарії (Горбунова, 2011, с. 74), а з 1924 р. на історико-філологічному факультеті Київського університету, згодом в Кооперативному інституті, обидва навчальні заклади не закінчив (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 6).

Г. А. Горбунова встановила, що Василь Потієнко на початку 1921 р. був висвячений на диякона УАПЦ, в тому ж році його тричі заарештовували за приналежність до даної церкви (Горбунова, 2011, с. 74). 1921 р. він бере участь як делегат від Чернігівщини у роботі Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ в Києві. Зазначені події залишилися в пам'яті протодиякона і були описані в його особистих спогадах: «1921 року я був учасником Першого Собору Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувся 14–30 жовтня в Софійському Соборі в Києві. Собор цей – величезної ваги подія в усій історії України. З 1928 року ношу я в пам'яті своїй багато подій з життя української Церкви. Мріяв про те, щоб записати свої спогади. Але не підносила рука в тих умовах державної системи України. Бо хотілося записати об'єктивно, історично-правдиво. Не було впевненості, що це не потрапить до рук органів державної безпеки, де в моїх об'єктивно-чесних записках убачили б державну небезпеку, як було з моїми щоденниками, забраними у мене при арешті в 1921 р., і не повернутими мені. Та й часу не було при напруженому житті в Радянському Союзі» (Зінкевич, 1987, с. 93–94). Автор спогадів обережно торкається теми впорядкування і зберігання

власних записів, оскільки мав досвід арештів та вилучення щоденників, тому боявся, що відверті зізнання можуть йому в подальшому нашкодити.

У квітні 1922 р. він був призначений секретарем ВПЦР і фактично взяв на себе всю канцелярську роботу, а у червні 1922 р. супроводжував митрополита Василя Липківського у його подорожі парафіями Чернігівщини. Саме за часів головування В. В. Потієнка у ВПЦР розгорнула свою діяльність фінансово-видавнича комісія. Її активна робота тривала з червня 1924 р. і до середини 1926 р. Основне завдання цієї комісії полягало у підготовці та виданні (переважно за рахунок пожертв приватних осіб) богословської літератури українською мовою (Горбунова, 2011, с. 75).

На думку Г. А. Горбунової, протодиякон зрікся дияконського сану та вийшов з УАПЦ у 1928 р. через постійні арешти, безпідставні звинувачення, сильний психологічний тиск та особисті переживання за власну родину (Горбунова, 2011, с. 77). Відповідно до архівних матеріалів з ЦДАЗУ В. В. Потієнко у 1934 р. був засуджений до п'яти років заслання, яке він відбував на Печорі в Комі АРСР (нині – Республіка Комі, Росія), а вже у 1939 р. він повернувся в Україну (Горбунова, 2011, с. 77).

Після засудження В. В. Потієнко проживав у м. Харків за адресою вул. Залютинська, буд. А 67, кв. 2, іноді в справі зазначають вулицю Скорохода, однак це одна й та ж вулиця. За останньою адресою була розташована редакція часопису «Церква і життя», а також мешкали архієпископ УАПЦ Олександр Григорович Ярещенко та митрополит УАПЦ Іван Данилович Павловський (Бухарева, 2011, с. 83).

До арешту у 1938 р., протодиякон працював літературним редактором та коректором у «Літературному журналі» у м. Харків, мав дружину – Інну Денисовну (38 років) та сина Юрія (13 років) (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 6,8).

Кримінальна справа на В. В. Потієнка була відкрита 15 квітня 1939 р. (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 1а.). Однак, заарештували його набагато раніше – 28 березня 1938 р. у м. Харкові, згодом він перебував у Чернігівській в'язниці (Галузевий державний архів

Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 8).

Вже 29 березня 1938 р. був проведений обшук у помешканні звинуваченого. Під час обшуку в нього було знайдено та вилучено паспорт, членський квиток, військовий квиток та друкарську машинку (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 5, 6). Припускаємо, що активна діяльність підсудного у часописі «Церква і життя» могла підштовхнути співробітників НКВС провести арешт та обшук.

Слідчі здійснили перевірку і підтвердили той факт, що в період з 1921 р. по 1930 р. В. В. Потієнка заарештовували 4 рази: з 6 листопада по 20 грудня 1921 р. Сосницьким політичним бюро, з 4 червня по 6 грудня 1926 р. Київським відділом Державно політичного управління (далі – ДПУ), з 19 лютого по 18 квітня 1927 р. та з 19 грудня 1929 р. по 19 січня 1930 р. ДПУ УРСР м. Харків. У 1930 р. він був свідком по справі Спілки визволення України (далі СВУ), однак засудженим не був (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 16). Аналізуючи наведену інформацію, варто звернути увагу на те, що слідчі не констатували факт отримання покарання та засудження у 1934 р., що в свою чергу говорить про те, що дане покарання могло бути сфальсифікованим. На нашу думку, факт заслання міг бути зімітованим, тобто В. В. Потієнко звільнився раніше ніж закінчився термін ув'язнення або не був ув'язнений взагалі.

В одному з протоколів допиту протодиякон зізнався, що був учасником і одним із керівників антирадянської української націоналістичної організації, яку очолював Василь Костянтинович Липківський (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 17). З психологічної точки зору, така заява підсудного говорить про те, що він не боявся визнати свою приналежність до УАПЦ, ймовірно задалегідь знаючи, що за це не понесе покарання.

Також В. В. Потієнко у протоколі допиту від 13-го травня 1938 р. описав мету та контакти з іноземними державами митрополита В. Липківського та В. Чехівського – прем'єр-міністра Української народної республіки (далі – УНР). Він вказав, що останні за рахунок іноземної підтримки мали на меті організувати повстання

в УРСР і тому розповсюджували систему автокефальних інституцій в Україні. (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 16-26). При цьому підписи у протоколах допиту підсудного не відрізняються один від одного, що говорить про те, що підпис ставила одна і та сама людина в спокійній і звичній для неї ситуації. З урахуванням вищевказаного можна вважати, що свідчення В. В. Потієнка у його протоколах допиту є правдивими.

Протодиякон звернув увагу слідчих на тому, що в період з 1935 р. по 1937 р. він зустрічався з членами УАПЦ у Києві та Харкові, і це є ще одним аргументом того, що ймовірно підсудний не відбував покарання з 1934 р. (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 28).

Аналізуючи протоколи допиту В. В. Потієнка від 13-го травня 1938 р. і від 5-го травня 1939 р. можна вважати, що його свідчення є правдивими, оскільки обвинувачений детально розповідав про діяльність кожного члена УАПЦ, більш того він називав поіменно велику кількість представників, які активно боролися за утвердження української церкви у регіонах (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 16–63).

Для верифікації тверджень В. В. Потієнка, слідчі допитували інших підсудних, які особисто знали підсудного, а саме: Якова Дорофейовича Мукоїда-Ярового, Івана Абрамовича Калишевського – бухгалтера добувної фабрики у м. Сталіно, Гордея Павловича Гурбика – вчителя в с. Купчичи Сосницького району, Михайла Наумовича Морозова – одного із засновників УАПЦ, Валентина Андрійовича Пінчука, Олександра Івановича Смичко – священиків УАПЦ, Миколу Семеновича Ширая – єпископа УАПЦ, Федора Івановича Мозолевського, Юрія Степановича Виноградського, Петра Васильовича Потієнка – брата В. В. Потієнка, Михайла Денисовича Богданька – всі вищевказані особи підтверджували той факт, що В. В. Потієнко вербував їх до лав УАПЦ або вони були свідками його антирадянських промов (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 63-84; 90-133, 145–148, 157–171).

Також у справі також міститься медична довідка про стан здоров'я протодиякона на

момент затримання. У довідці повідомляється, що на момент 1939 р. підсудний був абсолютний здоровий, а у 1934 р. перехворів малярією (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 178).

Ще одним аргументом у признанні того, що В. В. Потієнко був агентом НКВС є постанова від 22 листопада 1939 р. у якій говориться про те, що останній надав велику кількість свідчень стосовно представників УАПЦ, а також він увійшов в склад даної організації спеціально, щоб виконувати завданням НКВС, що він і робив протягом багатьох років (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 180).

Справа наприкінці 1939 р. була закрита, а самого В. В. Потієнка відпустили з під арешту і зняли з нього всі попередньо висунуті обвинувачення (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, спр. 75973-фп, арк. 181).

Нещодавно опублікований у монографії Ю. Шаповала документ про агентурну діяльність В. В. Потієнка ставить остаточну крапку у доведенні, того, що він був агентом НКВС не один рік (Шаповал, 2022, с. 351). Відповідно до довідки, яка зберігалась у 2-му відділі УГБ НКВД УРСР в лютому 1941 р. підставою для арешту В. В. Потієнка у 1938 р. слугувало донесення агента «Александровського» про участь останнього у контрреволюційній організації. Протодиякон мав два агентурні псевдоніми «Сорбонін» та «Редактор». Для перевірки свідчень «Сорбоніна» і подальшої слідчої роботи над ним він був викликаний до Києва. Слідчі дії підтвердили факт агентурної діяльності В. В. Потієнка з 1922 р. За активну співпрацю з НКВС він отримував матеріалу винагороду. Після звільнення з під варті у 1939 р. «Сорбонін» виїхав до Полтави. Періодично використовувався як агент-рейдовик. За своїми особистими якостями «Сорбоніна» характеризували як ініціативного агента. Він перебував на зв'язку з начальником 2-го відділення 2 відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР Шаровим (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 836, т. 2, ч. 2, арк. 90–91).

Отже, аналіз справи В. В. Потієнка 1939 р., його особистих спогадів та агентурних довідок дозволяє стверджувати, що арешт і обшук у 1938 р. не пов'язаний з владними гоніннями та переслідуваннями із-за націоналістичних ідей протодиякона. Навпаки, співробітники НКВС перевіряли його діяльність у лавах УАПЦ. Порівнюючи його протоколи допитів і свідків, варто зазначити, що маючи повну довіру серед духовенства УАПЦ, йому вдалося передати НКВС велику кількість інформації, яка в свою чергу призвела до хвилі нових арештів. Вищезгадані спогади В. В. Потієнко зміг написати лише 1944 р. перебуваючи вже в еміграції. Здійснюючи аналіз даних спогадів та його свідчень у протоколах допиту 1938 р. ми можемо простежити докори сумління підсудного, ймовірно через те, що він відчував провину за таку діяльність. У своїх перших реченнях він пишається причетністю до УАПЦ, а згодом його охоплює страх, що його дописи можуть бути збережені та прочитані. Не можна стовідсотково зрозуміти, які причини спонукали протодиякона перейти на бік ДПУ, а згодом НКВС у 1922 р. Вважаємо, що основною задачею агента «Сорбоніна» було не розхитування інституцій УАПЦ з середини, а лише передача інформації про її представників. Беручи до уваги той факт, що В. В. Потієнко постійно був наближеною особою до митрополита В. Липківського, він передав багато інформації про УАПЦ до НКВС, які потім слугували основою до арештів і смертельних вироків. На нашу думку він не перебував в ув'язненні з 1934 р. а виконував агентурні завдання, про що сам зізнався в протоколах допиту. Джерелознавчий аналіз відповідей підсудного і аналіз його почерку говорить про те, що допити проходили у спокійній атмосфері, з нього не вибивали зізнання, а відповіді не потребували уточнення. Тому, на наш погляд, агент «Сорбонін» свідомо здійснював доноси на своїх колег та не підтримував з 1922 р. ідей незалежної української церкви, оскільки дії останнього призвели до арештів, розкриття церковного підпілля та утисків духовенства.

Список використаних джерел:

1. Бухарева І. В. та ін. (2011). Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. К.: Смолоскип. 184 с.

2. Бухарева І. В. (2005). та ін., Уривок з книги митрополита Василя Липківського «Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження української церкви» про «надзвичайні» собори 1930 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1-2 (24–25). С. 259, 260, 266.
3. Бухарева І. В. та ін. (2006). Власноручні відповіді на питання Михайла Мороза від 8 лютого 1930 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2006. № 1-2 (26–27). С. 172–175.
4. Власовський І. Ф. (1966). Нарис історії Української православної церкви: у 4 т. Нью-Йорк: БАНД БРУК, т. 4. 416 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 75973-фп. 185 арк.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Спр. 836, т. 2, ч. 2, 91 арк.
7. Горбунова Г. А. (2011). Постаць протодиякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної церкви (за документами ЦДАЗУ). *Сіверянський літопис*. № 5. С. 72–80.
8. Зінкевич О. та ін. (1987). Мартирологія українських церков у чотирьох томах. Т. 1. Українська православна церква. Торонто: Смолоскип, 1987. 1207 с.
9. Липківський В. (1961). Історія Української Православної Церкви: Відродження Української Церкви. Вінніпег: Фундація Івана Гришука. 1961. 181 с.
10. Шаповал Ю. (2022). Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава-Київ-Харків. 351 с.
11. Явдась М. І. (1956). Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936. Мюнхен-Інгольштадт: Д-ра Петра Белея. 228 с.

References:

1. Bukhariyeva I. V. ta in., (2011). *Represovani diiachi Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939): biohrafichnyi dovidnyk. [Repressed figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1939): a biographical guide]*. K.: Smoloskyp [in Ukrainian].
2. Bukhariyeva I. V. ta in., (2005). Uryvok z knyhy mytropolyta Vasyliya Lypkivskoho «Istoriia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. Rozdil VII: Vidrodzhennia ukrainskoi tserkvy» pro «nadzvychaini» sobory 1930 r. [Excerpt from the book of Metropolitan Vasyl Lypkivskyy "History of the Ukrainian Orthodox Church. Chapter VII: Revival of the Ukrainian Church" about the "extraordinary" councils of 1930]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, 1-2 (24–25)*, 259, 260, 266 [in Ukrainian].
3. Bukhariyeva I. V. ta in., (2006). Vlasnoruchni vidpovidi na pytannia Mykhaila Moroz'a vid 8 liutoho 1930 r. [Handwritten answers to Mykhailo Moroz's questions from February 8, 1930]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, 1-2 (26–27)*, 172–175 [in Ukrainian].
4. Vlasovskyy I. F. (1966). *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]*. New York: BAVND BRUK [in Ukrainian].
5. *Haluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]*. F. 6. Spr. 75973-fp. 185 ark. [in Ukrainian].
6. *Haluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]*. F. 6. Spr. 836. t. 2, ch. 2, 91 ark. [in Ukrainian].
7. Horbunova H. A. (2011). Postat protodyiakona Vasyliya Potienka v istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TSDAZU). [The figure of protodeacon Vasyl Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (according to the documents of the TsADAZ).]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 5, 72–80 [in Ukrainian].
8. Zinkevych O. ta in., (1987). *Martyrolohiia ukrainykykh tserkov u chotyrokh tomakh. T. 1. Ukrainska pravoslavna tserkva. [Martyrology of Ukrainian churches in four volumes. T. 1. Ukrainian Orthodox Church]*. Toronto: Smoloskyp [in Ukrainian].
9. Lypkivskyy V. (1961). *Istoriia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy: Vidrodzhennia Ukrainskoi Tserkvy. [History of the Ukrainian Orthodox Church: Revival of the Ukrainian Church]*. Vinnipeh: Fundatsiia Ivana Gryshchuka [in Ukrainian].
10. Shapoval Yu. (2022). *Neproshchenyi. Oleksandr Dovzhenko i komunistychni spetssluzhby. [Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the communist special services]*. Varshava-Kyiv-Kharkiv [in Ukrainian].
11. Yavdas M. I. (1956). *Ukrainska Avtokefal'na Pravoslavna Tserkva. 1921–1936. [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. 1921–1936.]*. Miunkhen-Inhol'shtadt: D-ra Petra Beleia [in Ukrainian].